

УДК 347

Б. Карнаух, аспірант кафедри цивільного права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Сутність і явище цивільно-правової відповідальності

Вивчення приватноправової відповідальності є одним із основних напрямів цивілістичних досліджень. Вагу цієї проблеми в науці цивільного права можна порівняти зі значенням «граничних» питань у філософії. Тож закономірно, що науковий інтерес до проблеми цивільної відповідальності не згасає. Мета цієї статті — дослідити цивільно-правову відповідальність крізь призму діалектичної пари сутність — явище.

Категорії сутність і явище позначають різні ступені пізнання предмета. Якщо сутність — це внутрішньоглибинна природа речі, її іманентна ідея, то явище — це зовнішній вираз цієї ідеї, її втілення; це те, що з'являється безпосередньо, на доказ існування чогось іншого¹. У природничих науках, що вивчають реальність *дійсного*, пізнання починається з дослідження явища, через яке згодом досягається схована в ньому сутність. Та правнича наука вивчає реальність *належного*², де сутність *a priori* має творити явище. З огляду на це ми почнемо саме із сутності.

¹ Див.: Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2009. – С. 445, 553.

² Розрізнення реальності дійсного (суцього) і реальності належного, а також наук, що їх вивчають, має важливе значення для багатьох подальших міркувань цього дослідження. Тому маємо зробити стосовно цього коротке зауваження. Візьмемо два схожих висловлювання: А. «якщо іде дощ, то хідники мокрі»; В. «якщо іде дощ, то слід узяти парасольку». Висловлювання А *описує* дійсність, і тому є дескриптивним (описовим). Висловлювання В *приписує* дещо як належне, і тому зветься прескриптивним (приписовим). Отже, висловлювання А стосується реальності дійсного (онтологічної реальності), а висловлювання В – реальності належного (деонтичної реальності). Відповідно до цього існує: логіка дескриптивних висловлювань та логіка прескриптивних висловлювань. Утім у буденній мові ця різниця є малопомітною. Обидва наведені висловлювання подібні за синтаксичною структурою: в обох використано складний сполучник «якщо... то». Така неточність повсякденної мови часом збиває дослідників з пантелику. Так, приміром, Б. І. Пугінський критикує тричленну структуру правової норми, помилково вважаючи її імплікативною (див.: Пугинский Б. И. Проблемы ответственности в частном праве / Б. И. Пугинский // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11. Право. – 2010. – № 4. – С. 12–14).

Сутність цивільно-правової відповідальності. На наш погляд, цивільно-правова відповідальність має три рівні (ступені) сутності, що разом постають як ієрархія функціональних ідей, які втілює відповідний правовий інститут. Зрозуміти, що таке багаторівнева сутність, доволі просто, якщо згадати давню притчу про мудреця, який, запитавши трьох каменярів на будівництві, що ті робили, почув три різні відповіді. Так, перший відповів, що робить кладку, другий — що заробляє на життя, а третій — що будує школу. Жоден із них не помилився й не злукавив, бо кожен указав на різні шаблі сутності тієї роботи, яку вони виконували.

У цивілістиці першим запропонував виділяти три сутності цивільно-правової відповідальності В. Д. Примак. На його думку, «належить визначити, чим є відповідальність: 1) з погляду правопорядку; 2) з погляду кредитора; 3) з огляду на становище боржника. Лише на підставі узагальнення отриманих результатів і зіставлення виявлених “сутностей”, — уважає вчений, — можна буде виділити те загальноістотне, що становить справжню суть цивільної відповідальності...»¹.

Погоджуючись у цілому з плідністю ідеї про полі-сутність цивільної відповідальності, ми, однак, уважаємо за необхідне запропонувати дещо інше бачення кожної із сутностей та їх взаємозв'язку. По-перше, видається, що сутність — це не те, що бачиться у правовому феномені «з погляду» когось, а деяка функціональна ідея, закладена в цьому феномені, що досягається нами як результат певної глибини його науково-теоретичного пізнання. По-друге, ми наполягаємо на тому, що сутності мають бути не рівнозначними, а ієрархічно упорядкованими так, що вища підпорядковувала б собі нижчу. Далі ми пояснимо це твердження, та насамперед слід вказати, яким ми бачимо зміст кожного зі шаблів сутності.

Відповідаючи на запитання: «Що таке цивільно-правова відповідальність?» — у дусі першого каменяра із притчі, можемо сказати, що цивільно-правова відповідальність — це *перекладення негативних наслідків* із плечей того, хто їх зазнав, на плечі когось іншого (як правило, того, чия поведінка стала причиною їх виникнення). Найбільш влучно, щоправда, стосовно деліктної відповідальності, висловилися Дж. Коулмен (J. Coleman) і Г. Мендлоу (G. Mendlow). «Деліктний позов, — стверджують вони, — дає змогу потерпілому від певної шкоди

¹ Примак В. Суть і «сутності» цивільно-правової відповідальності / Володимир Примак // Юрид. Україна. – 2003. – № 3. – С. 40.

зробити його проблемою проблемою когось іншого»¹. Ураховавши, що з точки зору економічної теорії будь-які «негативні наслідки» чи то «проблеми» є насамперед втратами, або ж витратами, ми отримаємо, що цивільно-правова відповідальність — *це спосіб перерозподілу витрат*². У цьому полягає перший, найбільш прагматичний рівень її сутності, і вихідний постулат теорії економічного аналізу права.

Вище — сутність другого рівня: відповідальність, яку ми до цього визначили як перерозподіл витрат, водночас є *мірою відплати для правопорушника*, що сприймається ним як покарання. У науковій літературі нерідко трапляються спроби заперечити існування такої ідеї в інституті цивільної відповідальності й твердити, що приватноправова відповідальність — це винятково компенсація і жодною мірою не відплата³. Утім, на наш погляд, така позиція є недостатньо зваженою. Якщо пристати на те, що відповідальність — це лише компенсація, а не відплата, то взагалі незрозумілим виявляється, чому ця компенсація провадиться за рахунок *винуватця*, а не когось іншого (наприклад того, хто перебуває в більш вигідному для цього становищі). Визнаючи, що у праві відшкодування збитків «йдеться насамперед про компенсаційну справедливість»⁴, не слід залишати поза увагою і що «необхідність відшкодувати завдані збитки завжди буде суб'єктивно відчуватися правопорушником, як певна кара для нього...»⁵. Та навіть більше: справа не лише у психологічному переживанні відповідальності, а перш за все в її службовій ролі стосовно регулятивних відносин. Як відзначають автори колективної монографії, присвяченої цивільній відповідальності, остання є засобом спонукання, стимулювання боржника добровільно виконати свій обов'язок, а тому її відносять до належного виконання основного регулятивного обов'язку як засіб до мети⁶. Спроби не зважити на це служили б добрим виправданням для

¹ Coleman J. Theories of Tort Law [Electronic resource] / J. Coleman, G. Mendlow // Stanford encyclopedia of philosophy. – Regime of access: <http://plato.stanford.edu/entries/tort-theories/>

² Там само.

³ Див.: Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности / А. А. Собчак // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 50.

⁴ Див.: Циппеліус Р. Філософія права / Райнгольд Циппеліус : [пер. з нім.] ; за ред. Є. М. Причепія. – К. : Тандем, 2000. – С. 229.

⁵ Див.: Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – [5-е изд., стереот.]. – М. : Статут, 2009. – С. 274. – (Классика российской цивилистики).

⁶ Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти) / [А. М. Савицька, В. В. Луць, З. В. Ромовська та ін.] ; за ред. Н. І. Титової. – Львів : Вища шк., 1975. – С. 5–6.

багатого римлянина, який простував вулицями міста, роздаючи ляпаси перехожим, попередньо наказавши своєму рабові слідувати за ним і нехайно сплачувати динари як компенсацію потерпілим.

На найвищому, третьому, рівні своєї сутності цивільно-правова відповідальність постає як інституціоналізоване втілення базових загальноправових ідей: справедливості, доцільності, визначеності. Тому слід коротко схарактеризувати, як ці ідеї виявляють себе в інституті цивільної відповідальності.

Із часів Арістотеля розрізняють два види справедливості: справедливість, що зрівнює (*justicia commutativa*), — вона означає абсолютну рівність дії і протидії, наприклад, товару й ціни; та справедливість, що розподіляє (*justicia distributiva*), — її зміст найпростіше виразити формулою *suum cuique*, тобто «кожному своє», бо «для нерівних рівне стало б нерівним»⁷. Остання виявляє себе через ідею відповідальності-відплати, адже в такому розрізі винуватець шкоди отримує «своє», коли сплачує завдані збитки. Перша виявляється через вимогу еквівалентності розміру відшкодування завданим збиткам. Утім, на наш погляд, найбільший інтерес у зв'язку з питанням справедливості становить проблема, на яку зауважує Г. Радбрух (G. Radbruch) у своїй «Філософії права». На думку мислителя, справедливість містить непереборну суперечність: з одного боку, рівність є її сутністю, загальність є її формою, а з другого — тільки їй притаманне прагнення справедливо оцінити окремий, неповторний випадок й окрему, неповторну людину в їх своєрідності. Утім вимога конкретної справедливості ніколи не може бути повністю виконана. Індивідуалізована справедливість є суперечністю в собі, справедливість вимагає загальних норм, але їх загальність має ступені, спеціалізації — це також іще форми загального. Поступово вона наближається до індивідуалізації, ніколи не досягаючи її повністю⁸. Чому це важливо? — Бо вістря антиномії, про яку писав Г. Радбрух, є вина як умова відповідальності. Саме в понятті вини — намагання права конкретизувати справедливість стосовно кожного випадку, намагання врахувати все, що важить. У понятті вини — безкінечне прагнення до асимптоти індивідуалізованої, конкретної справедливості. У тому, як ми його визначаємо, — рівень цієї індивідуалізації. І головне питання: яким він має бути, цей

⁷ Див.: Спиркин А. Г. Философия : учебник / А. Г. Спиркин. – М. : Юрайт ; ИД Юрайт, 2010. – С. 714.

⁸ Радбрух Г. Философия права / Густав Радбрух ; [пер. з нім. Є. Причепія, В. Приходько]. – К. : Тандем, 2006. – С. 156–157.

рівень, у царині приватного права? Вина — це свого роду мірка, з якою суд підходить до відповідача, визначаючи, чи слід перекласти на нього збитки, яких зазнав позивач, чи залишити їх там, де вони первісно виникли. Наскільки ця мірка має бути допасованою до конкретної особи, до якої міри вона має враховувати індивідуальні особливості цієї останньої? — У цьому квінтесенція проблеми вини в праві загалом і в цивільному праві зокрема.

Наступна загальноправова ідея, що її втілює цивільна відповідальність на найвищому рівні своєї сутності, — доцільність. На нашу думку, ідея доцільності виявляє себе насамперед у *тому*, що заведено називати «відповідальністю без вини». Справді, важко назвати *справедливим* у власному розумінні цього слова покладання відповідальності на водія, який не порушив Правил дорожнього руху. Доречнішим у цьому разі було б говорити саме про *доцільність*¹.

Третьою загальноправовою ідеєю є визначеність. Хоча вона дещо по-різному тлумачиться представниками англо-американської та континентальної юриспруденції², все ж можна виокремити спільне для обох праворозумінь ядро значення цього принципу. Визначеність полягає насамперед у тому, що право як таке є намаганням людини подолати непередбачуваність життя, протистояти випадковостям і примхам долі, зробити плин свого буття впорядкованим, визначеним, передбачуваним. Ідея правової визначеності покликана до життя фундаментальною психологічною потребою людини, яку А. Г. Маслоу (А. Н. Maslow) називає потребою в безпеці. Зміст цієї потреби, як стверджує психолог, у тому, що людина прагне до порядку, впорядкованості, структури, закону; вона воліє бачити довколишній світ передбачуваним, розміреним, організованим, стабільним, таким, у якому діють раз і назавжди встановлені правила, де немає місця небезпечним несподіванкам, безпорядку й хаосу. І право як нормативність і порядок втамовує цю потребу, зокрема й через інститут цивільної відповідальності. Для потерпілого визначеність, що постає через інститут цивільної відповідальності, — це спроба протистояти

¹ Детальний аналіз економічної доцільності принципу відповідальності без вини наведено у праці Г.-Б. Шефера й А. Шоненбергера (див.: Schäfer H.-B. Strict Liability versus Negligence [Electronic resource] / H.-B. Schäfer, A. Schönenberger // Encyclopedia of law and economics. – Regime of access: <http://encyclo.findlaw.com/3100book.pdf>).

² Просторий аналіз того, що вкладають у поняття правової визначеності мислителі англо-американської та континентальної правових традицій, див.: Леони Б. Свобода и закон / Бруно Леони ; [пер. с англ. В. Кошкина] ; под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2008. – С. 88–115.

прикрим випадковостям долі: закон ніби страхує людину на випадок завдання шкоди, даючи тим самим почуття впевненості й безпеки. Для заподіювача шкоди визначеність полягає у можливості знати наперед правову оцінку тієї чи іншої моделі поведінки, кваліфікацію її як правомірної чи протиправної. Як пише про це Б. Леоні (B. Leoni), загальні нормативні положення забезпечують громадянам можливість планувати свою поведінку з точки зору її правових наслідків¹. Для дослідження проблеми вини в цивільному праві виняткову важливість має імплікація, яку робить із принципу визначеності Ф. А. Хайек (F. A. Hayek): «як правило, ті обставини, які знаходяться поза межами поля зору індивіда, не мають бути підставою для застосування до нього примусу»².

Розглянувши зміст усіх трьох рівнів сутності цивільної відповідальності, слід тепер коротко описати їх ранжування, тобто ієрархічну впорядкованість між собою. З точки зору відповідальності як перерозподілу, не має значення, звідки й куди перерозподіляти витрати, головне, щоб відбувалося перенесення як таке, подібно до того, як першому каменяреві з притчі було байдуже, що будувати: школу чи в'язницю, головним для нього було «робити кладку». Це означає, що на першому рівні сутності невизначеним є критерій, за яким відбувається перерозподіл. Тому перший рівень сутності потребує обмеження своєї дії ідеєю другого рівня, згідно з якою остаточною «адресатом» збитків, що виникли, має бути їх винуватець. Покладання негативних наслідків на того, з чієї вини вони виникли, є загальним правилом. Але іноді більш доцільним є застосування відповідальності незалежно від вини — у такому разі «до гри вступає» третій, найвищий, рівень сутності, на якому відповідальність — це втілення стрижневих ідей права: справедливості, доцільності, визначеності. Лише упорядкована єдність названих трьох рівнів дає змогу узріти багатогранну сутність того, що ми звикли називати цивільною відповідальністю.

Явище цивільно-правової відповідальності. У юридичній науці визначити поняття — означає дати розгорнуту характеристику *явища*, яке є зовнішньо-юридичним утіленням тієї чи іншої сутності. До цього ми досліджували цивільну відповідальність як ідею, як сутність. Тепер, аби дати визначення цивільної відповідальності, належить

¹ Леоні Б. Свобода и закон / Бруно Леоні ; [пер. с англ. В. Кошкина] ; под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2008. – С. 90.

² Цит. за: Леоні Б. Свобода и закон / Бруно Леоні ; [пер. с англ. В. Кошкина] ; под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2008. – С. 90.

сказати, у чому ця сутність опредмечується, втілюється, або, мовою Арістотеля, у якій «матерії» виявляє себе ця «форма».

Вище ми визначали, що цивільна відповідальність — це насамперед перерозподіл втрат, що виникає як реакція на факт порушення права. Але цей перерозподіл не є *наслідком* правопорушення у природничо-науковому розумінні цього слова, як падіння підкинутого догори м'ячика є наслідком дії закону тяжіння. Одне слово, він не відбувається автоматично. «Проблема» потерпілого не стає *автоматично* «проблемою» когось іншого. Перерозподіл-відповідальність здійснюється через виникнення *прав* та *обов'язків*, які обумовлені фактом правопорушення. Інакше кажучи, перерозподіл відбувається тому, що з фактом правопорушення в однієї особи (потерпілого) виникають певні права, а в іншій (правопорушника) — обов'язки. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки є модусами існування права як особливої деонтичної реальності: усе правове уречевлюється у правах та обов'язках. Із модальностей дозволеного (суб'єктивне право) та належного (юридичний обов'язок) сплетена вся матерія права. І в цій правовій матерії втілюється цивільно-*правова* відповідальність. Право й обов'язок є корелятами, що мають сенс лише співвідносячись одне з одним й утворюючи тим самим цілісність правовідносин. Подібно до того, як протилежно заряджені протони й електрони вкупі утворюють цілісність атома, так і протилежні за модальністю права та обов'язки в єдності становлять атомарний для юридичної матерії правовий зв'язок — правовідносини.

Зі сказаного слід зробити висновок, що в цивільному праві обов'язки того, хто порушив право, й права потерпілого, що виникають із цього факту, нерозривно пов'язані: у своїй цілокупності вони конституюють особливе зобов'язальне правовідношення відповідальності.

Визначальною ознакою правовідносин цивільної відповідальності як таких є їх зміст. Однак перш ніж перейти до аналізу цього змісту, слід визначити родову характеристику правовідносин цивільної відповідальності. Вона, як ми вважаємо, в тому, що правовідносини цивільної відповідальності є *охоронними* правовідносинами. Позаяк поділ правовідносин на регулятивні й охоронні подекуди викликає заперечення дослідників, вважаємо за доцільне коротко зупинитися на цьому питанні й обстояти висловлену тезу.

Критерієм розподілу правовідносин на два види є здатність до примусового здійснення: *регулятивні* права та обов'язки не можуть бути здійснені примусово, тоді як *охоронні* — забезпечені можливістю при-

мусової реалізації. Учені, які заперечують проти такої класифікації, аргументують свою позицію головним чином тим, що право на захист через застосування примусу є однією із правомочностей, що входить до структури *будь-якого* суб'єктивного права¹. Такий аргумент заслуговує критичного ставлення, що зручно зілюструвати на прикладі.

Припустімо, що особа А (позикодавець) й особа Б (позичальник) уклали між собою договір позики на суму 1000 грн, не встановивши в договорі строк повернення позики. Відповідно до ст. 1049 ЦК України, у такому разі позика має бути повернена позичальником протягом тридцяти днів від дня пред'явлення позикодавцем вимоги про це. Звідси слідує, що з моменту пред'явлення позикодавцем вимоги про повернення позики у позичальника виникає обов'язок її повернути. Однак реалізувати цей обов'язок у *примусовому порядку* до спливу тридцятиденного строку позикодавцеві не вдасться: нотаріус відмовить у вчиненні виконавчого напису, незважаючи на те, що договір було посвідчено нотаріально; заяву про видачу судового наказу буде повернено; у задоволенні позову — відмовлено. Інакше кажучи, право позикодавця вимагати повернення позики не забезпечено можливістю примусової реалізації доти, доки не відбулося його порушення, яке можна констатувати лише в разі, коли кошти не буде повернено зі спливом указанного строку. Це означає, що до цього право позикодавця є регулятивним. І лише факт порушення суб'єктивного цивільного права викликає до життя охоронні правовідносини, забезпечені можливістю примусової реалізації шляхом застосування управненою особою юрисдикційної форми захисту. Інакше кажучи, регулятивні права та обов'язки містять можливість примусового здійснення не реально, а лише *ex hypotesi* в разі порушення, як це показано в наведеному прикладі. Реально така можливість виникає лише з фактом порушення суб'єктивного права, що й знаменує собою початок охоронних правовідносин.

Загалом, видається, що причиною непорозумінь стосовно вказаної класифікації є деяка термінологічна плутанина. Річ у тім, що терміносполука «охоронні правовідносини» не зовсім вдало відображає зміст того, що нею позначають. Це стає наочним, якщо порівняти поняття

---

¹ Див.: Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В. А. Тархов. – Саратов : СГУ, 1973. – С. 18; Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 104–107; Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : учеб. пособие / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. – Л. : ЛГУ, 1983. – С. 26.

«охорона» і «захист». Охорона, висловлюючись метафорично, — це коли охоронець у магазині, сидячи на посту зі сканвордом, «відлякує» потенційних зловмисників лише своєю присутністю; а захист — це активна протидія правопорушенню або спробам його вчинити. Як писав про це В. О. Тархов, охорона кожного права існує постійно й має на меті забезпечити його здійснення, не допустити порушення, а необхідність вдатися до захисту виникає лише за умови порушення чи загрози порушення суб'єктивного права¹. Отже, те, що заведено називати «охоронними правовідносинами», насправді пов'язано із захистом, а те, що називають «регулятивним», — охороняється. Тому, на наш погляд, термінологічно вдалішим було б класифікувати правовідносини на *регулятивні* (які охороняються) та *захисні*².

Останнім і найбільш важливим кроком у алгоритмі реконструкції визначення цивільної відповідальності є встановлення *змісту* правовідносин відповідальності. Саме зміст є визначальною, конститутивною ознакою правовідносин відповідальності як таких. Змістом правовідносин, як відомо, є права та обов'язки їх учасників. Отже, питання в тому, якими є права й обов'язки учасників цивільно-правових відносин відповідальності, або, іншими словами, які права та обов'язки свідчать про те, що перед нами відносини цивільної відповідальності.

Вирішуючи це питання, слід насамперед виходити з того, що зміст правовідносин цивільної відповідальності зумовлено *сутністю* цивільної відповідальності, яка була розкрита нами вище. Аби виявити цей зміст, його специфіку, дослідники послуговуються методом зіставлення, порівнюючи відповідальність із невідповідальністю в контексті якогось родового поняття. Як родове поняття, або контраст, обираються різні категорії: санкція³, заходи примусового впливу⁴, засоби

¹ Цит. за: Кархалев Д. Н. Охранительное гражданское правоотношение / Д. Н. Кархалев. – М. : Статут, 2009. – С. 10.

² Схожої точки зору дотримувався С. А. Муромцев, який пропонував розрізняти правовідносини на ті, що захищаються («защищаемые»), і ті, що захищають («защищающие») (див.: Муромцев С. А. Избранные труды по римскому и гражданскому праву / С. А. Муромцев. – М. : ЮрИнфоР-Пресс, 2004. – С. 566–592; Крашенинников Е. А. Учение Муромцева о защищаемых и защищающих отношениях / Е. А. Крашенинников // Вопросы теории охранительных правоотношений. – Ярославль, 1991. – С. 39–45).

³ Див.: Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1955. – С. 97.

⁴ Див.: Кархалев Д. Н. Охранительное гражданское правоотношение / Д. Н. Кархалев. – М. : Статут, 2009. – С. 49–79.

захисту цивільних прав¹ тощо. Ми ствердили, що цивільна відповідальність утілюється в охоронних правовідносинах. Отже, логічним буде з'ясувати, чи всі охоронні правовідносини є відносинами відповідальності, а якщо ні, то які видові ознаки вирізняють відповідальність із-поміж інших охоронних правовідносин.

Для цього повернімося до прикладу з договором позики. Уявімо, що позикодавець А пред'явив вимогу про повернення позики та сплату належних за договором процентів. Тридцять днів минуло, але позичальник В гроші не повернув і проценти не сплатив. Від цієї миті між сторонами виникли охоронні правовідносини, і тепер право позикодавця вимагати належної йому суми забезпечено можливістю застосування юрисдикційної форми захисту: нотаріус за його заявою вчинить виконавчий напис, суд видасть судовий наказ, а позов буде задоволено. Але чи є ці нові, забезпечені можливістю застосування примусу, правовідносини відносинами відповідальності?

Видається, що ні. Адже хоча вони й мають нову якість — забезпеченість, однак *змістово* ці охоронні правовідносини тотожні попереднім регулятивним. Обов'язок повернути позику й сплатити проценти виник не з факту правопорушення, а раніше — з факту укладення договору, себто з моменту передання грошей позичальникові, позаяк договір позики є реальним. Цей обов'язок не є новим, він не обумовлений фактом правопорушення. Тому й не випадає в такому разі говорити про відповідальність. Подальше стягнення у примусовому порядку буде не перенесенням втрат, а виконанням обіцяного за домовленістю.

Звідси слідує два важливі висновки. По-перше, не всі охоронні правовідносини є відносинами відповідальності; по-друге, відповідальністю є лише такі охоронні правовідносини, змістом яких є нові (порівняно з попередніми регулятивними) права та обов'язки, виникнення яких обумовлено фактом правопорушення.

Подальше уточнення поняття цивільної відповідальності полягатиме в з'ясуванні того, а чи всі охоронні правовідносини, змістом яких є нові, тобто обумовлені фактом правопорушення, права та обов'язки, слід уважати відносинами відповідальності. Дослідимо це на прикладі із судової практики.

У цивільній справі за № 6-2635св08 відповідач, почавши будівництво гаража, самочинно звів його фундамент на відстані, меншій, ніж це дозволено будівельними нормами й правилами, від сусіднього бу-

¹ Див.: Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М. : Статут, 2001. – С. 299–316. – (Классика российской цивилистики).

динку. Власник сусіднього будинку подав позов про усунення перешкод у користуванні власністю, в якому просив зобов'язати відповідача знести самочинно споруджений об'єкт. Суди першої та апеляційної інстанцій у задоволенні позову відмовили, пославшись на те, що звернутися з позовом про знесення самочинного будівництва можуть лише відповідні органи державної влади чи місцевого самоврядування. Однак Верховний Суд України не погодився з таким висновком, аргументуючи свою позицію положеннями ст. 391 ЦК України, й ухвалою від 25.11.2009 р. попередні рішення скасував, а справу направив на новий розгляд до суду першої інстанції.

Для того щоб з'ясувати, чи маємо в цьому випадку справу з відносинами відповідальності, необхідно аналізувати правовідносини, що склалися між сторонами спору. Відповідно до ст. 391 ЦК України, на необхідність застосування якої зауважив Верховний Суд, власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном. Створення таких перешкод є порушенням права власності. Почавши зведення гаража на відстані, ближчій, ніж це дозволено, відповідач тим самим порушив суб'єктивне право власника сусідньої земельної ділянки. Від цієї миті в позивача виникло право вимагати усунення створених перешкод. Це право й кореспондуючий йому обов'язок, який виникне в разі пред'явлення вимоги, є *охоронними*, адже вони забезпечені можливістю примусової реалізації, є *новими*, адже їх виникнення було обумовлено фактом порушення права, але не є відповідальністю, адже відповідальність — це завжди *обтяження* для порушника. Відповідальність — це позбавлення того, що мав, а не того, що намагався здобути через правопорушення. Так само як не є заходом відповідальності повернення викраденого гаманця потерпілому, так і не буде відповідальністю знесення споруди, будувати яку особа не мала права. Позбавлення того, на що особа не має права, не є відповідальністю. У такому позбавленні немає обтяження. Як пишуть про це дослідники, відповідальністю слід уважати лише таке відновлення майнової сфери потерпілого, що провадиться за рахунок майна правопорушника, яке належить йому на законних підставах¹. За такими ж міркуваннями не є заходами відповідальності двостороння реституція унаслідок недійсності правочину (ч. 1 ст. 216 ЦК) та повернення безпідставно набутого майна (ст. 1212 ЦК).

¹ Юридична відповідальність (цивільні аспекти) / [А. М. Савицька, В. В. Луць, З. В. Ромовська та ін.] ; за ред. Н. І. Титової. – Львів : Вища шк., 1975. – С. 12.

Отже, ми виокремили ще одну ознаку цивільної відповідальності, яка полягає в тому, що цивільна відповідальність завжди пов'язана з *обтяженням*, тобто є позбавленням того, чим особа правомірно володіє, а не того, що вона намагалася здобути через правопорушення. Таке обтяження має місце, наприклад, при відшкодуванні майнової й моральної шкоди (статті 22, 23, 1166, 1167 ЦК) та сплаті неустойки (п. 3 ч. 1 ст. 611, § 2 Глави 49 ЦК). Тож тепер ми можемо твердити, що відносинами відповідальності є не всі охоронні правовідносини, змістом яких є нові, обумовлені правопорушенням права та обов'язки сторін, а лише ті з них, де на порушника покладається майнове обтяження.

До цього слід додати, що загалом обтяження-відповідальність, як зауважив О. С. Иоффе¹, може бути покладено на порушника у такі способи: 1) *шляхом заміни невиконаного обов'язку новим*, як це буває при протиправному заподіянні шкоди, коли новий обов'язок (відшкодувати шкоду) заміщує невиконаний (не завдавати шкоди); 2) *шляхом приєднання до невиконаного обов'язку нового, додаткового*, як це буває при порушенні договірних зобов'язань, коли обов'язок сплатити неустойку додається до обов'язку виконати зобов'язання в натурі за правилом ст. 622 ЦК; 3) *шляхом позбавлення права*, як це буває при порушенні договірного зобов'язання, забезпеченого заставою, коли заставодавець втрачає право на предмет застави (статті 572, 589–591 ЦК).

Таким чином, послідовно відсікаючи зайве, ми нарешті знайшли шукане поняття цивільно-правової відповідальності. У розгорнутому вигляді його можна сформулювати так:

явище цивільно-правової відповідальності — це охоронні (тобто забезпечені можливістю примусової реалізації через застосування юрисдикційної форми захисту) правовідносини, які:

- 1) виникають із факту порушення суб'єктивного цивільного права;
- 2) мають своїм змістом нові, обумовлені правопорушенням, права та обов'язки потерпілого й порушника;
- 3) пов'язані з покладанням на порушника певного обтяження (тобто з позбавленням того, чим він правомірно володіє, а не того, що намагався здобути через правопорушення) шляхом: а) заміни невиконаного обов'язку новим; б) приєднання до невиконаного обов'язку нового, додаткового; в) позбавлення права.

¹ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1955. – С. 14.

Ціною за точність ознак у цьому визначенні є його громіздкість. Утім, якщо згорнути елементи пояснення, отримаємо лаконічну формулу, за якою **цивільно-правова відповідальність** — це охоронні правовідносини, змістом яких є нові, обумовлені фактом правопорушення, права та обов'язки потерпілого й порушника, пов'язані з покладанням на порушника майнового обтяження.

Карнаух Б. Сущность и явление гражданско-правовой ответственности

Статья посвящена анализу гражданско-правовой ответственности через призму диалектической оппозиции сущность — явление. Вначале исследуется поли-сущность гражданской ответственности, под которой автор понимает иерархично-упорядоченную систему функциональных идей, воплощенных в соответствующем правовом институте. Затем изучаются охранительные правоотношения — как явление, в котором эта сущность опредмечена.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, охранительные правоотношения.

Karnaukh B. The substance and phenomenon of civil liability

The article is dedicated to the analysis of civil — law liability in the light of substance-phenomenon opposition. At the outset the poly-substance of civil liability, which the author treats as a multilevel system of functional ideas, is examined. Further, the defensive legal relation is investigated as a phenomenon in which that substance is embodied.

Keywords: civil-law liability, defensive legal relation.